

**VESKI TALU (LAUTER 170829)
KOHALOOLINE UURIMUS. 22.04.2018**

Uurimuse ülesanne oli leida andmeid ajalooliselt Harjumaal Kose kihelkonnas Sõmeru mõisas asunud veski kohta kokku lepitud töömahu ulatuses.

Sõmeru küla varasema ajaloo kohta ülevaate andmiseks kasutasime eeskätt Paul Johanseni raamatut „Die Estlandliste des Liber Censur Daniae“ (Kopenhagen Reval, 1933), küla kaarti 17. sajandi lõpust, „Eesti kohanimeramatut“, kultuurimälestiste registrit, Jaan Jungi teost „Muinasajateadus eestlaste maalt, III“ (Tallinn, 1910). 18. sajandi osas kasutasime peamiselt Kose kihelkonna adramaarevisjonide materjale, 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguses osas Palvere mõisa hingeloendeid ja veski rentniku Johann Georg Treue kaebuse toimikut rendilepingu õigusetu lõpetamise asjus. Veski 19. sajandi ajaloo kohta leidime andmeid eeskätt Kose koguduse kirikuraamatutest, kohtutoimikust Sõmeru kõrvalmõisa veski põlemise kohta ja nõukogude maareformi tühistamise toimikut. 20. sajandi esimese poole kohta leidsime Sõmeru veski kohta muuhulgas teavet talu riigi renditalu toimikust, Sõmeru mõisa tükeldamisega (maareformiga) seotud toimikutest, Tallinna kinnistusameti, riigi statistika keskbüroo ja Ravila vallavalitsuse materjalidest.

Sõmeru küla vanema ajaloo ülevaade pärineb meil varem koostatud uurimustööst „Oti talu 151123“, kuid säilitatud on algsed viited, seetõttu pole lisaks sellele tööle viidatud.

Kõik uurimistöö käigus välja selgitatud Sõmeru (mõisa) veski mõldrite nimed on tekstis toodud paksus kirjas. Võimalust mööda on esitatud ka nende eluloolisi andmeid. Edaspidises uurimuses on võimalik neid andmeid täiendada, samuti saab uurimust jätkata nende esivanemate ja järeltulijate andmete lisamisega.

Edaspidi on võimalik uurimust jätkata ka Sõmeru veski kohta andmete täiendamisel, samuti leida juurde mõldrite eluloolisi andmeid. Näiteks on võimalik kasutada 1928-1936 vesiveski tööstusettevõttena registreerimise toimikut (ERA.891.2.850). Lisaks on võimalik muuhulgas kasutada Ravila valla töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee 1940-1941 arhiivifondi (TLA.R-273) ja 1941-1944 arhiivifondi (LVMA.93HA) ning Kose küla töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee 1946-1991 arhiivifondi (LVMA.113HA).

Viidatud on järgmiselt: *Arhiiv.fond.nimistu.säilik:Saaga pildi number, lehe või lehekülje nr.* Saaga pildi viite olemasolul on võimalik viidatud lehekülge Saaga keskkonnas (www.ra.ee/saaga) avada, kopeerides viitekoodi (näiteks EAA.1241.1.23:32) vastavasse lahtrisse Saaga avalehel. Vajalik on tasuta registreerimine. Kui on vaid viide ilma kooloni järel oleva numbrita, puudus allikas aruande koostamise ajal Saagast. Kui lehe(külje)number puudub, on säilik pagineerimata.

EESTI VESIVESKITE TAUSTAST

Eestis olid veskid tuntud tõenäoliselt juba 12. sajandil või varemgi. 14.-15. sajandi ürikutes on veskeid mainitud juba rohkesti. Vanimad vesiveskid on jahuveskid, saeveskeid hakkas enam kerkima 16. sajandi viimasel veerandil. Mellini atlas (1791-1798) on Anto Juske hinnangul Eesti alal märgitud umbes 600 vesiveskit. Eestimaa kubermangus (Põhja-Eestis) oli 1801. aastal 369 vesiveskit, neist 135 kiviehitist. 1940. aastal oli Eestis 759 vesiveskit, neist 31 Läänemaal. Tavaliselt kandis veski jõe või talu nime, sageli aga ka omaniku nime.¹

August Wilhelm Hupel esitas 1796. aastal ülevaate veskitest Eestist: “Aeg-ajalt on nad nii tulutoovad, et on isegi tähtsamad kui kõrtsid. Mõis ilma veskita jääb paljuskil ilma mitte ainult [veski]mattidest, mida ta peab mujale maksma ja mis eriti suure viinapõletamise korral sugugi väikseid väljaminekuid ei põhjusta, vaid peaaesjalikult kadumaläänud ajast ja tööst, kui vili tuleb saada kaugemal asuvatesse veskitesse ja seal kaua oodata, sest paljud meie veskid seisavad veepuudusest niihästi talvel kärelda külmaga kui ka suvel põuaga (sageli seisavad ka tuuleveskid). Sellest tulenevad nõuded, et 1) olemasolevad veskid tuleb hoolikalt korras hoida, 2) kus veskeid ei ole, need ehitada, 3) mitte rahulduda väikese vesiveskiga, vaid tuleks ehitada ka tuuleveskeid, sest kui üks seisab, võib teine jahvatada.”²

Kuni 1920. aastani kuulus suurem osa vesiveskeid mõisatele. Viljaveskite eesmärk oli teravilja jahvatamine nii oma tarbeks kui ka ümbruskonna taludele. Sageli olid jahuveskid antud rendile ja mõis sai tasu (veskimatti). Vesiveski asukoha valikul oli määravaks jõe lang ja paisutamise võimalused. Tihti asus vesiveski mitmeid kilomeetreid mõisast eemal.³

SÕMERU KÜLA AJALUGU 18. SAJANDI ALGUSENI

Sõmeru küla on esmamainitud 1241. aastast pärit Taani hindamisraamatus (Liber Census Daniae) kui *Semar*⁴. Adramaade⁵ hulgana on külas märgitud kuus, mis tegi sellest tavalise suurusega väikeküla (enamuses küldes oli kuni 10 adramaad).⁶ Hindamisraamatus leiduv Suur Eestimaa nimistu koosneb 27 pärgamendilehest ning selle koostasid 1219-1220 Taani mungad, kes Eestimaal ringi liikusid ja rahvast ristisid. Nimistu redigeeris 1241. aastal Tallinna piiskop Thorkill. Seega saab 1241. aastat pidada Sõmeru küla esmamainimise aastaks, kuigi asustus oli seal varemgi. Olemasolev asulakoht pärineb siiski alles II aastatuhandest.

Sõmeru nimi seostub ilmselt sõnaga *sõmer* : *sõmera* ’jame liiv; tera(d)’. Selliseid kohanimisid on Eestis veel palju, ametlike asulatena on praegu neid viis (üks alevik ja neli küla), kõik asuvad Põhja-Eestis.⁷

Sõmerus asuva muistse asulakoha⁸ 1981. aasta kirjeldusest saame teada, et *muinasasula kultuurkiht hõlmab ca 180x180 meetri suuruse ala Põhja jõe põhjakaldal, kabel pool*

¹ Karma, Otto. Tööstuslikult revolutsioonilt, lk 11, 18; Juske, Anto. Eesti vesiveskid, lk 9, 28-9.

² Juske, Anto. Eesti vesiveskid, lk 20.

³ Hanni, Hille; Pärnapuu, Mare; Velner, Harald-Adam. Vesiveskid, lk 5-8.

⁴ *Kursiivis* esitatud tekst on otsene tsitaat allikast. “Jutumärkides” esitatud tekst on parafraaseeritud või tõlgitud tsitaat.

⁵ Adramaa oli algselt (12.-13. sajandil) talu, mille põldu hariti ühe adrarakendiga. Alates 16. sajandist kasutati kokku lepitud adramaid, sh põline taluadramaa – 24-36 riia vakamaad ehk 8-12 hektarit põllumaad.

⁶ Johansen, Paul. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, S. 220, 600.

⁷ Eesti kohanimeraamat, 13.03.2018.

⁸ Asulakohtadeks nimetatakse paiku, kus on kompaktselt säilinud otsesele elutegevusele viitav arheoloogiline kultuurkiht: ehitiste ja kollete jäänused, esemed, toidujäänused jne. Mõni asulakoht on kasutusel olnud lühiajaliselt, teine jällegi aastasadu. Kui kiviaja külad ja laagripaigad rajati peamiselt veekogude äärde, siis edaspidi on elukoha valik sõltunud karjakasvatuseks ja põlluharimiseks sobilikest maadest. Varase põlluharimise ajal otsiti üles kergesti haritavad maad, kuid need kurnati kiiresti ära,

Sõmeru-Vilamaa teed, peamiselt Veski talu ja Jõgila pere elumaja ümbruses. Asula lõunapiiriks on Pirita jõgi, idapiiriks H. Pöögelmanni nim. Elektrotehnika Tehase spordibaas. Muinasasula paikneb subteliselt kõrgel maal, Pirita jõeoru nõlval ja selle naabruse jääval kõrgel põllumaal. Asula territooriumil paiknevad talubooned ja õueaiamaad, hoonetest loode poole jääv ala on põlluks haritud. Väikesi põllulappe leidub ka teest lõuna-kagu pool, jõeorus. Muinasasula kultuurkiht on erineva intensiivsuse ja paksusega, sisaldades savinõukilde, loomaliid jmd. /.../ Kultuurkiht on avastatud M. Mandeli poolt 1981. a. aprillis. Leitud savinõuküllud asuvad ENSV Riiklikus Ajaloomuuseumis. Arvatavasti on tegemist 13. sajandil Taani Hindamisraamatus nimetatud Sõmeru küllaga. /.../ Asula on dateeritav II aastatuhandesse.⁹

E. Väljali foto asulakohast. 1984 (Kultuurimälestiste riiklik register)

1469. aastal oli Sõmeru (*Sommery*) külas olnud mõis, mis kuulus Ravila mõisa juurde, kuigi hiljem pole seda allikates enam mainitud. Aastal 1516 oli külas neli talu nelja adramaaga, aastal 1524 aga kolm talu nelja adramaaga.¹⁰ Kuni 18. sajandi keskpaigani oligi tegu Ravila mõisale kuulunud küllaga.

1694. aastal koostatud Ravila mõisa kaardile ei ole Sõmeru külla märgitud ühtegi veskikohta, kaardile on märgitud üksnes neli talu.¹¹

---

mistõttu jäid neis paigus asuladki lühiajaliseks. Varasel rauaajal valitud elupaigad on sageli paiknenud juba samal kohal praeguste küladega. Keskmisel rauaajal aga olid asulad sageli linnuste vahetus läheduses. Hilise rauaaja ja keskaja asustuspilt on olnud üsna sarnane. Suur maastiku ümberkorraldus ja paljude, sageli juba muinasajal rajatud külade likvideerimine jääb 18.-19. sajandisse, kui rajati suured mõisapõllud ja krunditi talud (<http://register.muinas.ee>, 13.03.2018).

⁹ Kultuurimälestuste riiklik register (nr 18054), 13.03.2018.

¹⁰ Johansen, Paul. Die Estlandliste des Liber Censur Danicae, S. 600.

¹¹ EAA.1.2.C-II-50:1.

Fragment Ravila mõisa 1694. a kaardist

Sõmeru küla kohta on pärit järgmine rahvapärinus: Ravilas on üks mägi mõisa põllu sees, kus enne sõdasid suur Sõmera küla seisnud. Mäe kõige kõrgemal tipul olnud üks kõrge maja ja selle katusel pikk torn, kus waht ööd ja päeva[d] sees istunud. Torni otsas olnud warda otsas lipp. Waht wahnunud sellepärast tornis, et kui ta kuskilt sõjawäge ehk riisujaid näeb tulema, et siis kobe lipu maha laseb, millest küla elanikud märku saanud, et nad oma warandusega ja elajatega metsadesse ja soode sisse põgeneda wõiwad, kus enne kõik selle tarwis ette walmistatud. Kord paistnud päike õieti soojaste ja suigutanud wahi tornis uinuma. Magades puutunud ta kogemata lipu warda pihta ja lipp kukkunud torni otsast maha. Waht ärganud ise küll kobe üles ja tõmmanud lipu torni otsa tagasi, aga olnud juba hilja, ses[t] kõik küla olnud lärmi täis ja põgenemas, ja keegi pole lippu enam tähele pannud. Praegu olla nende soosaarekeste peal pelgus elawate inimeste eluasemete jälgi näha. Mõne aja pärast olla waenlased ommeti tulnud ja tühja küla paha meelega ära põletanud. Pärast seda ei olla sinna enam küla ehitatud, waid teise koha peale, sest mõis wõtnud selle küla põllud oma kätte. See koht põldu olewat kõik abjuasemeid täis, mis maa sees weel tunda olewat, ehk nad pealt küll ära on lõbutud.¹² Rahvapärinustes segunevad sageli mitmest ajast pärit sündmused, ununenud faktid asendatakse uutega. Seetõttu on võimatu öelda, mis perioodi kohta täpselt see jutt käib, kuid tõenäoliselt on see 16. sajandi teisest poolest 17. sajandi esimese pooleni kestnud pikast sõdade perioodist või hiljemalt Põhjasõja ajast.

VESKID RAVILA/PALVERE MÕISAS 18. SAJANDIL¹³

18. sajandi esimese poole asustusajaloo olulised allikad on adramaarevisjonid. 1726. aasta adramaarevisjoni järgi kuulus Sõmeru küla Palvere mõisale. Mõisapiirkonnas elas *Neirko Tõnnis*, kellel oli ½ adramaad. Tema juurde on märgitud: „Mölder, teeb aga oma

¹² Jung, Jaan. Muinasajateadus eestlaste maalt, III, lk 75-6.

¹³ Palvere mõis rajati Ravila kõrvalmõisana arvatavasti pärast 1666. aastal. Aastal 1701 surnud senine ühine omanik Berend Johann von Uexküll jagas mõisad oma pärijate vahel, aastast 1766 olid Ravila ja Palvere taas ühe omaniku (krahv Manteuffeli) käes (Kinnistute register, 13.03.2018).

maa eest [teo]tööd.“ Seesama Tõnis on 1732. aasta revisjonis märgitud Voose küla alla ning tema juurde on lisatud: „Teeb oma päevi mõisa veoloomadega.“ Palvere mõisal oli toona veski, mis oli aga mahajäetud (*wüst*). Sõnale „mahajäetud“ eelneb väljaloetamatu sõna, mis võib olla „[juba] ammust ajast“.¹⁴ Adramaarevisjonis ei täpsustata, kus see veski asus, kuid nähtavasti on tegemist hilisema Nirgu veskiga.

1739. aasta adramaarevisjonis pole Palvere mõisa Sõmeru küla enam märgitud ning mõned selle küla varasemad peremehed on märgitud hajatalu peremeeste nimekirja.¹⁵ Seega võib arvata, et aastate 1732-1739 vahel rajati Sõmeru küla asemele karjamõis, senised peremehed aga sunniti mujale ümber asuma (vt rahvajuttu lk 4). Selles adramaarevisjonis ei ole üles tähendatud ühtegi möldrit, samuti pole selles adramaarevisjonis eraldi välja toodud andmeid mõisate veskite kohta.¹⁶ Ka 1744. ja 1750. aasta adramaarevisjonides pole eraldi välja toodud Palvere mõisa veskeid ega möldreid.¹⁷ 1758. aasta adramaarevisjoni on märgitud üksnes Nirgu veskikoht, kus oli saeveski.¹⁸ See veski asus Voose külas. Viimases, 1774. aasta adramaarevisjonis ei ole taas ühtegi märkust veski kohta Sõmerus, küll on möldrina kirja pandud Nirgu Hindrik.¹⁹

18. sajandi lõpu ja 19. sajandi esimese poole kohta on olulised asustusloolised allikad aastatel 1782-1858 koostatud hingeloendid. 1782. aasta Palvere mõisa hingeloendis ei leidu ühtegi märget Sõmeru veski kohta.²⁰ 1795. aastal on Palvere mõisa hingeloendisse märgitud vabade inimeste hulka mölder Carl Laks (04.12.1766-c1818), kes oli sinna tulnud pärast 1782. aastat Vaida mõisapiirkonnast.²¹ Hingeloendis ei ole täpsustatud, millises veskis oli Laks mölder. Kirjas on ka tema sulased Christian ja Berend.

13.10.1797 jõudis Eestimaa kubermangu kantsleisse härra **Johann Georg Treue** kaebekiri, kus teatas, et ta rentis 10.05.1796 krahv von Manteuffelile kuulunud Sõmeru mõisa rentnikult ja maanõunikult leitnant von Vietinghoffilt kolmeks aastaks vesiveski. Veski rent oli 15 hõberubla ja 15 tündrit (1992,6 kg) vilja aastas. Veski olla aga olnud „äretult lagunevas seisus“, mistõttu tuli rentnik Treuel teha suuri lisakulutusi veski käigus hoidmiseks. 29.09.1797 võttis Vietinghoff rentnik Treue sõnutsi veski ja hulga muud vallasvara tema käest ära. Seda kõike nõudis Treue nüüd kindralkuberneriga tagasi. 14.11.1797 arutati asja Eestimaa kubermanguvalitsuses, mis otsustaski Treuele kõik tema vallasvara tagastada ja veski uuesti temale rendile anda.²²

Hetkel teadaolevalt on tegu Sõmeru veski esmamainimisega ning ülaltoodu põhjal saab järeldada, et veski oli Sõmerus olemas juba hiljemalt 1796. aastast. Kuna ülaltoodud tekst mainib 1797. aastal veski väga halba seisukorda, siis võib arvata, et mingisugune veskihoone võis seal olemas olla juba mõnikümmend aastat varem.

Sõmerusse on veskikoht märgitud ka 1791.-1798. aastal krahv Mellini koostatud Eesti- ja Liivimaa atlases koos märkusega „saeveski“. Sõmeru nime juures on karjamõisa tingmärk, saeveski (*Säge M.*) juures veski tingmärk. Atlase vastav leht valmis 1796. aastal.²³

1788. aastal koostatud Eestimaa üldkaardil on veskikohad samuti märgitud, kuigi pole teada, kas andmed on täielikud. Paunküla ja Ravila veskid on kaardil olemas, Sõmeru oma mitte.²⁴

¹⁴ EAA.3.1.458:492, L 490p-1; EAA.3.1.466:447, :450, L 446p-7, 449p-50.

¹⁵ EAA.3.1.473:369-378, :372, L 341-354p, 349p-50.

¹⁶ Külade hävitamine ning nende asemele karjamõisade rajamine oli 18.-19. sajandil levinud võte, millega mõisnik soovis edendada oma majapidamist.

¹⁷ EAA.3.1.479:495-504, L 399-408p; EAA.3.1.487:350-354, L 288-91p.

¹⁸ EAA.3.1.496:474, L 501p-2.

¹⁹ EAA.3.1.503:424, L 439p-40.

²⁰ EAA.1864.2.IV-1:494-508, L 478-488p.

²¹ EAA.1211.2.2:73, L 72p-3; EAA.1864.2.V-24:135, L 133p; EAA.1864.2.VIII-10:45, L 86p-7.

²² EAA.30.1.8739.

²³ Atlas von Liefland, oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Ehstland, und der Provinz Oesel.

Sõmeru saeveski Mellini kaardil (1796)

SÕMERU MÕISA VESKI 19. SAJANDIL²⁵

1811. aasta Palvere mõisa hingeloendis ei leidu ühtegi viidet Sõmeru veskile.²⁶ Hingeloendid ei kajastagi kõiki elukohti, sest nende eesmärk oli hingede loendamine. Carl Laks oli aga 1811. aastaks hingekirja üles võetud mujale, seetõttu pole ka veskikohta ega selle aja möldrit kirjas. Nähtavasti võeti Carl hingekirja Tallinna, kuna seaduste ümberkorraldamise tõttu enamus ka maal elavaid vabu inimesi võeti 1800. aasta paiku hingekirja kreisilinna, Harjumaa puhul seega Tallinna. Ka Carli sulaste Christiani kohta on 1811. aasta hingeloendis kirjas, et ta võeti hingekirja mujale, sulane Berend aga suri. Nagu alltoodud andmetest selgub, oli Christian (võimalik, et ka Berend) Carli poolvend.

Vähemalt 1817. aasta alguses oli Sõmeru veski mölder **Christian Laks** (13.04.1776-19.03.1817). Christian sündis Vaida mõisapiirkonnas Johann ja Anna Maria Laksi (*Lax*) peres. Hiljemalt 1795. aastast elas ta Palvere mõisapiirkonnas ning teenis oma möldrist poolvenna Carl Laksi juures sulasena. Veel 1814. aastal oli Christian Vana-Harmi mõisa mölder. Seega läks ta Sõmeru veskisse möldriks millalgi 1814.-1816. aasta vahel.²⁷ Võimalik, et ta õppis kõigepealt oma venna juures Sõmerul ametit, seejärel pidas ise Vana-Harmi veskit ning kui tema poolvend Carl Sõmerult lahkus, tuli ise sinna. Samas on ta Tallinna 1816. a hingeloendisse kirja pandud veel kui Vana-Harmi mõisa kangur.²⁸ Ei saa ka välistada, et ta pidas mitut ametit.

Laksid tunduvad olevat möldrite suguvõsa. Näiteks 1794. aastal abiellus Kosel Kose möldri sulane Wilhelm Laks, tema naiseks sai Ravila mõisa Nirgu möldri Kaarli tüdruk Triinu.²⁹ Carl ja Christian Laksi andmete täpsem uurimine võib anda lisaandmeid ka Sõmeru veski esimeste aastakümnete kohta.

Hiljemalt 1820. aastaks oli Sõmeru veski möldriks saanud **Johann Christoph Wiekmann** (02.03.1790-02.11.1870). Johann Christoph sündis Vardi mõisapiirkonnas vaba mehe pojana. Hiljemalt 1814. aastast elas Johann Christoph Vana-Harmi mõisapiirkonnas, kus tema isa oli Lööra veski mölder. Johann Christoph oli Sõmeru veski mölder kindlasti veel 1850. aastal. 1857. aastal lahkus ta Kose kihelkonnast ja asus elama

²⁴ EAA.854.4.12:1.

²⁵ Palvere mõis rajati Ravila kõrvalmõisana arvatavasti pärast 1666. aastal. Aastal 1701 surnud senine ühine omanik Berend Johann von Uexküll jagas mõisad oma pärijate vahel, aastast 1766 olid Ravila ja Palvere taas ühe omaniku (krahv Manteuffeli) käes (Kinnistute register, 13.03.2018).

²⁶ EAA.1864.2.VI-34:116, L 114.

²⁷ EAA.1215.2.10:85, lk 169; EAA.1213.2.6:46, L 44; EAA.1864.2.V-24:135, L 133p; EAA.1215.2.2:72, lk 141.

²⁸ EAA.1864.2.VII-21:165, L 240p-1.

²⁹ EAA.1215.2.8:209, lk 427.

Kehra mõisapiirkonda, kuhu ta jäi arvatavalt elama kuni oma elupäevade lõpuni. Johann Christophil oli ka pere.³⁰

Hiljemalt 1854. aastaks oli Sõmeru mõisa möldriks saanud **Otto Ampel** (10.06.1819-29.03.1869), kes tuli Palvere mõisapiirkonda elama 1853. aastal. Otto Ampel oli Sõmeru mõisa mölder kindlasti veel 1859. aastal, ta suri aga kümme aastat hiljem kui Sipelga talu peremees. Ottol oli ka pere.³¹ Tema veskist lahkumine võib olla seotud asjaoluga, et 09.-10.04.1866 öösel süttis Ravila mõisa³² Sõmeru (*Sommerhoff*) karjamõisa vesiveski. 19.08.1866 leidis kohalik kõrgeim kohtuinstants Eestimaa ülemmaakohus, et kohalikul adrakohtunikul³³ ei olnud õnnestunud tuvastada, millisel põhjusel veski süttis ega leida ühtegi kahtlusalust.³⁴

Palvere valla 1873-1875 liikmete nimekirjas on elukohtade nimestikku märgitud nr 1 *Möis Sõmmero*. Ka valla 1885 liikmete nimekirjas on Sõmeru (karja)mõis³⁵ elukohana ära toodud numbri all 135.³⁶ Nimekirjades ei ole eraldi ära märgitud Sõmeru veskikohta. 1883. aastal ehitati Sõmeru mõisale uus jahu- ja saeveski. Jahuveski mõõdud olid 1920. aastal 17x8,84x3,04 m, saeveski mõõdud 10,66x6,40x3,04 m.³⁷ Seega võib arvata, et 1866. aasta põlengust kuni 1883. aastani Sõmerus veski ei tegutsenud. Kes 1883. aastast alates veskit pidas, pole teada. Ehitusaasta 1883 pärineb 1920. aasta dokumendist ning ei pruugi olla täiesti täpne.

Järgmised kindlad andmed Sõmeru veski kohta pärinevad aastast 1886. 11.10.1886 tunnistasid Sõmeru karjamõisa mölder **Mart Jänes** (10.11.1849-), mõisa aidamees Jüri Rosenbaum (*Rosenpom*) ja teomees Rein Nurman kui pealtnägijad Ravila vallatalitajale Jüri Püllile järgmist: *Sõmeru mõisa pesu köökis*³⁸ sai 10mal Oktobri kuu päeval pesu pestud ja kel 5 pärast lõmad sai kõik kinne pantud ja tuli ära kustunud, aga kel 11me öse akkas kõik põlema ja põles puhdaks ära kõik on 150 rubla al askurathis³⁹ ülese võetud aga kahjo on palu surem, see pärast et köökist kätte ketagi ei võint sada, tuli arvata lahti läinud korstnast. Sest et korstna jures oli nähä kõige surem tuli.⁴⁰ 07.10.1888 uuriti asja edasi Harju meeskohtus, kus Jüri Rosenbaum täpsustas, et maha põles Sõmeru metsavahikoha pesuköök ja saun. 01.02.1889 otsustas meeskohus asja uurimise tõendite puudumise tõttu pooleli jätta.⁴¹

Mart Jänes oli pärit Türi kihelkonnast Kolu mõisapiirkonnast ning seal elas ta hiljemalt 1886. aastani. Seejärel asus Mart elama Kose kihelkonda, Kose koguduse personaalraamatutes on ta märgitud Perila mõisapiirkonda koos märkusega, et ta oli Pikavere mõisa metsnik. Mart lahkus Kose kihelkonnast 1888. aastal, kuid tuli 1892.

³⁰ EAA.1218.2.2:291, lk 589; ELK.85.0.4:184, :189, lk 364, 374; EAA.1215.1.107:213, L 107-7; EAA.1215.1.97:103, lk 249; EAA.1215.1.98:212, lk 66; EAA.1210.1.156:176, lk 37; EAA.1210.1.161:122, lk 243-4; EAA.1215.2.10:16, lk 30.

³¹ EAA.1215.1.111:281, L 273-3; EAA.1215.1.97:111, :114, lk 265, 270; EAA.1215.1.103:49, L 47-7.

³² Ravila ja Palvere mõis kuulusid 1766. aastast mõlemad ühele omanikule, seetõttu muutus Palvere Ravila kõrvalmõisaks ning sageli ei eristatudki allikates nende andmeid, vaid kasutati ühiselt Ravila-Palvere või peamõisa Ravila nime.

³³ Ajalooline maapolitseikohtunik Eestimaal.

³⁴ EAA.30.10.3566, L 6.

³⁵ Sõmeru kohta on kasutatud ka kõrvalmõisa terminit, kuid see pole täpselt sama, mis on saksakeelne *Beignt*, mida on samuti Sõmera puhul kasutatud. Kõrvalmõis oli omaette rüütlimõis, mis kuulus naabermõisa (peamõisa) omanikule. St ta oli juriidiliselt iseseisev, kuigi seda majandati koos peamõisaga ning oli vaid omanike kaudu seotud. Karjamõis aga ei olnud iseseisev, vaid oli lihtsalt peamõisa majandusüksus. Karjamõis ei tähistata alati funktsiooni, vaid staatust.

³⁶ EAA.2748.1.1:2, L 1; EAA.2748.1.2:4.

³⁷ ERA.62.4.61, L 3; ERA.63.10.7963, L 88.

³⁸ Allikates esinenud ebaharilikud või ebakorrektsed sõnad ning muud kahtlustäratavad faktid on alla joonitud.

³⁹ Assekurants e kindlustus.

⁴⁰ EAA.861.1.4766, L 4.

⁴¹ EAA.861.1.4766, L 10p, 19.

aastal sinna ajutiselt üheks aastaks tagasi.⁴² Seega võis Mart olla nii metsavaht kui ka mölder või oli ta mölder vaid lühikest aega.

1893. aastal kuulus Ravila ja Palvere mõisa juurde Sõmeru karjamõis, kus oli sae- ja viljaveski. Veskit pidas meister **Jaan Kurik** (22.01.1852-). Jaan Kurik sündis Kolga-Jaani kihelkonnas, kuid tuli koos oma perekonnaga 1876. aastal Ravila mõisapiirkonda. Pärast lühikest eemalviibimist 1884.-1886. aastal naases Jaan Kurik Kose kihelkonda 1886. aastal. Hiljemalt 1889. aastaks oli temast saanud rentnik Kose möldri juures, samamoodi oli ta Kose möldri juures rentnik veel 1891. aastal. Kose koguduse 1891-1907 personaalraamatus on märkus tema Kose möldri juures rentnikuks olemise kohta maha tõmmatud ning selle asemele lisatud, et temast oli saanud Sipelga talu peremees.⁴³

1897. aastal valmis Sõmeru veskile kivist elumaja mõõtmetega 18,89x10,69x4,27 m ning 1902. aastal kivist tall ja kuur mõõtmetega 55,16x9,45x3,04 m.⁴⁴ 1913. aastal oli Sõmeru karjamõisas metsatööstus. Ravila-Palvere mõisa veskid asusid Ravila mõisa juures (vesi-jahuveski ja auru-saeveski) ja Jägala jõel Nirgul (vesi-jahuveski ja vesi-saeveski).⁴⁵ Ravila-Palvere-Sõmeru mõisa fideikomissi⁴⁶ 1912-1920 toimikus (EAA.854.8.27) on peamiselt nende mõisate talude ostu-müügilepingud ja mõisa majandamist puudutavad finantsasjad, kuid ei midagi konkreetset Sõmeru enda kohta. 1925. aastal teatati Sõmeru veski kohta: *Enne enampakkumist 1920. a. seisis veski endise omaniku poolt korratumasse olukorda jäetult.*⁴⁷ Seega tõenäoliselt seisis veski juba hiljemalt 1913. aastal.

SÕMERU VESKIKOHT 1920-1942

14.04.1920 võeti 1919. aastal toimunud maareformi tulemusena üle krahvinna Pilari omanduses olnud Sõmeru kõrvalmõisa inventar, mille rentnik oli koos koos Ravila mõisaga 22.04.1919 sõlmitud lepingu järgi Hjalmar Bonsdorff. Selle otsuse vaidlustas 28.04.1920 Hjalmar Bonsdorffi volinik Walter Pezhold riigimaade hindamise peakomisjonis. Toimikust ei selgu, kas see vaie rahuldati.⁴⁸

Ülevõtmise akti järgi oli Sõmeru kõrval-/karjamõisal maad ühtekokku 245,508 ha. Mõisale kuulus 34 erinevat hoonet. Karjamõisa juurde kuulus veel omaette 1883. aastal rajatud vesiveski *wee rattaga ühe paari kividega ja tangu wärgiga* ja saeveski *wee peal ühes jahuveskiga*.⁴⁹ Kivist jahuveski mõõtmed olid toona 17,06x8,84x3,04 m, 1920. aastaks oli selle katus lagunened. Kivist saeveski mõõtmed olid 10,66x6,40x3,04 m.⁵⁰

01.06.1920 korraldati Sõmeru mõisa veski väljarentimiseks enampakkumine. Enampakkumisele jõudis seitse inimest, kellest igauks andis osalemiseks sisse käsiraha 10% alghinnast (2000 marka). Enampakkumise võitis 17900-margase (9780 rukkikilogrammi hind) pakkumisega **Julius Masing** (13.03.1887-05.02.1935), kellele otsustati veski rendile anda aastarendiga 9780 rukkikilogrammi hind kokku 12 aastaks.⁵¹

⁴² EAA.1215.1.115:95, L 91-a.

⁴³ EAA.1215.1.118:49-50, L 43-4a; EAA.1215.1.96:126, :182, L 121-1, 176-6; EAA.1215.1.120:25, L 18-a; EAA.1215.1.133:70, L 62p-3; Kröger, Alexander Wilhelm. Ehstländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893-94, S. 104.

⁴⁴ ERA.63.10.7963, L 88.

⁴⁵ Richter, Adolf. Baltische Verkehrs- und Adressbücher, Seile 277-8.

⁴⁶ Ravila ja Palvere mõisatest moodustati krahv Paul Demetrius Kotzebue (suri 19.04.1884) 23.12.1882 koostatud testamendi põhjal fideikomiss, mis sai seadusliku jõu 19.01.1904. Fideikomiss oli valdusvorm, mille korral perekonnale kuulunud vara, üldjuhul pärandimõisa valdusõigus anti tervikuna majoraadiõiguse ehk vanimaõiguse kohaselt lähimale meessugulasele (sama sugulusastme puhul ealiselt kõige vanemale), millega hoiti mõisad ühe perekonna valduses. Fideikomissmõisa ei võinud järgnevalt müüa, pantida ega võlgadega koormata ning pärandamisel jagada.

⁴⁷ ERA.63.10.7963, L 48.

⁴⁸ ERA.58.4.365, L 5.

⁴⁹ ERA.62.4.61, L 2-3p, 6.

⁵⁰ ERA.62.4.61, L 3.

⁵¹ ERA.63.10.7963, L 3-p, 11; ELK.47.0.7:78.

31.07.1920 sõlmis põllutöoministeerium Juliusega 12 aastaks rendilepingu Sõmeru karjamõisa jahu- ja saeveski üle koos 4,5 ha põllumaaga, 3 hektari heinamaaga, 1 ha karjametsaga, kokku 8,5 ha maaga. Rendisummaks määrati 9960 rukkikilogrammi hind ehk 18 226 marka 80 penni, leping pidi lõppema 01.05.1932. Rendilepingu sõlmimisel maksis Julius riigile juba möödunud poolaasta eest 9113 marka 40 penni. Leping sätestas muuhulgas, et rentnik on kohustatud jälgima, *et ehitused jääde murre läbi rikutud ei saaks.*⁵² Samuti pidi rentnik *kapitaalselt parandama* veskitammi koos liigsilma ja veekanalitega. Selleks ajaks olid lagunened jahu- ja saeveski katused, elumajal ning tallil ja kuuril olid lagunened nii põrand kui katus. Veski toonase inventari kohta võib lugeda selle üleandmiselehe digikoopialt: ERA.63.10.7963, kaadrid 71 kuni 72.⁵³

Julius sündis Rapla kihelkonnas, leeritati 18.07.1904 Tallinna Kaarli koguduses. 1912. aastast elas ta Ravila vallas, rentis alates 01.03.1912 Ravila mõisavalitsuselt 12 aastaks Kose alevikus olevat maja ja värvimistööstuse ruume. Julius oli abielus Luise Vilhelmine Lillepiga, neil sündis vähemalt kaks last. Juliuse surma kohta ilmus 06.02.1935 ajalehes Kaja järgmine teade: *Surm tuli uulitsal. Nõmmel, Wabaduse puiestee ja Seene uulitsa nurgal leiti teisipäeval meesterahva laip, kelles Nõmme elanik Melanie Masing tundis ära oma isa Julius Masingi, 48 a. w., kes alaliselt oli elutsenud Juuru alevikus. Ta viibinud tütre pool Nõmmel külaskäigul ja alustanud teisipäeval kojusõitu. Surm tabas aga teda nähtavasti uulitsal. J. Masing põdenud kauemat aega südamehaigust. Teisipäeval kaebanud walude üle rinnas. Laip toimetati Tallinna labkamiskambri.*⁵⁴

Veski väljarentimise komisjoni liige Otto Naru tunnistas 1926. aastal: *wäljarentimisele kuulus ainult veski. Ja möldrile sai määratud esialgseks elamiseks kivimajast ainult kollm tuba. Selle pärast et mõis oli ühiselt kasutada ja ennidine möldri elumaja oli asunikude all kinni.*⁵⁵ Nimetatud kivimaja oli Sõmeru mõisa härrastemaja.⁵⁶

01.11.1920 tõstis riik veski renti nähtavasti kõrge inflatsiooni tõttu 58 680 marga peale.⁵⁷ 07.06.1921 esitas Julius põllutöoministeeriumi tehnika peavalitsusele palve, kus teatas muuhulgas järgmist: *Ravila vallas, Kosel, olew maja ja wärwimise tööstuse ruumid, mis minul on Ravila mõisast 1. märtsil 1912. a. 12 aasta peale renditud ja mille tähtaeg 1. märtsiga lõppenud oleks, on PÕLLUTÖÖ MINISTEERIUMI poolt üle wõetud ning Harju Maakonna Walitsusele edasi antud. Wüimase poolt on aga minule 18. aprillil s. a. üles öeldud wüibimata wäljakolimist nõudes. Sellepärast palun alandlikult PÕLLUTÖÖ MINISTEERIUMI TEHNIKA PEAWALITSUST minule luba anda oma wärwimise töökoda ülalnimetud kohast sama walla piresse – SÕMERU wesiveskiga ühenduses olevatesse ruumidesse üle wüia, mis minule 1. jaanuaril 1920. a. Walitsuse poolt 12 a peale wälja renditud.*⁵⁸ Julius selgitab, et kõnealused ruumid asuvad elumajast eemal ning ehitati omal ajal lauasaagimise tarbeks, kuid on nüüd jäänud kasutuks. Hoone oli kahekordne, alumine korrus raudkividest ja ülemine laudadest ilma soojustuseta. Julius teatas tehnika peavalitsusele veel: *Wastasel korral on minul wõimata Walitsusele weski eest, milles ainult 1 paar kiwa on, nii kõrget renti maksta.*⁵⁹

21.07.1921 teatas maakorralduse peavalitsuse ülem, et Juliusel ei takistata veski ühe osa ümberehitamist värvimistööstuseks.⁶⁰ Värvimistööstuseks ümberehitamise plaane võib näha nende digikoopialt: ERA.63.10.7963, kaadrid 1 ja 2.

29.10.1921 arutati Ravila valla nõukogu istungil nõukogu enda 24.01.1921 algatatud sooviavaldust muuta Sõmeru härrastemaja valla vaestemajaks. 23.03.1921 teatas Harju

⁵² ERA.63.10.7963, L 17, 18p.

⁵³ ERA.63.10.7963, L 18, 88.

⁵⁴ EAA.1215.1.133:223, L 200p-1; TLA.579.1.8:47, L 2p-3; Kaja, nr 32, 06.02.1935, lk 7.

⁵⁵ ERA.63.10.7963, L 81.

⁵⁶ ERA.63.10.7963, L 124.

⁵⁷ ERA.63.10.7963, L 41.

⁵⁸ ERA.63.10.7963, L 11.

⁵⁹ ERA.63.10.7963, L 11.

⁶⁰ ERA.63.10.7963, L 15.

maakonna valitsuse töö-hoolekande osakond vallanõukogule, et seda ettepanekut saab menetlema hakata alles siis, kui Sõmeru mõisa maid hakatakse planeerima. Nüüd märkis vallanõukogu: *Kuulu järele on aga Sõmeru mõisa planeerimiskava esildamisel mõtteid avaldatud, et herrasmaja veski rentnikule ehk mõnele asunikule tuleks anda, kuna valla huvid hoopis kõrvale on jäetud. Et aga vaestemaja vallale tõesti tarvilik on, uue maja ehitamine suurte raskustega ühendatud, ülalnimetatud maja selleks sünnis, - sellepärast nõukogu ühel häälrel otsutas: Harju maakonna planeerimise komisjonile nõudmisega esineda, et Sõmeru mõisa herrasmaja saaks valla vaestemaja alla antud ning selle juurde mõisa maast, võimalikult herrasmaja lähedusest, 6 tünnu maad ühes praeguse mõisa rohtaia ja herrasmaja ümbrusega.*⁶¹

03.11.1921 otsustas Harju maakonna planeerimiskomisjon kinnitada Sõmeru karjamõisa maade tükeldamise kava, millega loodi 13 normaaltalu suurusega 20-27 ha (seejuures 4-12,5 ha põllumaaga), üks metsavahikoht, üks veskikoht, kaks käsitöölise kohta, viie väikese ostutalu juurdelõiked, Vilama küla väikeste ostutalude jaoks kolm karjamaa tagavaramaatükki ning üks tagavaramaatükk kuni Ravila mõisa planeerimiseni.⁶² Planeerimiskomisjon otsustas rahuldamata jätta Ravila valla nõukogu palve anda Sõmeru härrastemaja valla vaestemaja käsutusse, andes selle asemel vaestemajaks hoone Ravila mõisast, *kus elumajasid rohkem ja kus juba üks maja vaeste käes kasutada on.*⁶³

Lisaks on planeerimiskomisjoni protokollis märgitud: *Eelpool kirjeldatud Sõmeru mõisa jaotuse kavaga kokku tulnud asjast huvitud isikud ja asunikeksi tutvustades avaldati soovi, et möldri krunt ei peaks mitte mööda jõe minema selle läbi kitsa maa ribana teised planeeritud kohad jõest ära löökama. Et aga möldril 12 aasta peale 1920 aastast rendi lepingu on tehtud, missuguse lepingu järele mõisa elumajas möldri korter on ette nähtud ja nimelt uuesti juurde ehitud maja osas ja et seda maja osa möldri krundiga ühte rajada, siis on võimata pirisi muuta.*⁶⁴ Planeerimiskomisjon otsustas veskikrundi nr 228 arvelt ajada maakohtade nr 225-227 piirid niimoodi, et need ulatuksid jõeni, kuid mõisa endine härrastemaja otsustati määrata tervenisti maakoha nr 225 sisse.⁶⁵

13.12.1921 otsustas planeerimise peakomisjon Sõmeru karjamõisa vastavalt tükeldamiskavale ära jagada. Tekkisid uued asunikutalud nr 163, 164, 167, 171, 177, 221-241, kokku 26 uut talu 30 tükis. Ära jagati 342 ha maad.⁶⁶ Sõmeru mõisa maade jaotusega talukohtadeks on võimalik tutvuda Sõmeru karjamõisa 1921 kaardi digifotokoopiaalt: ERA.T-3.13.103.

1921. aastast elas Julius koos oma perekonnaga kindlasti Sõmeru asunduses, sealsamas elas ta veel 1931. aastal. 1921.-1922. aastal ehitas Julius veskihoone puidust teise korruse ümber värvikojaks.⁶⁷ 1922. aastal elasid veski vanas möldrimajas Sõmeru asunduse asunikud Otto Kreitsberg, Anton Kiivit ja Rein Nurmman, veskis ühes eluruumidega Otto Lepik. Julius Masing elas 1922. aastal koos teiste asunikega Sõmeru mõisa härrastemajas.⁶⁸

01.11.1922 tõsteti veski renti nähtavasti jätkuva inflatsiooni tõttu 97 800 marga peale.⁶⁹ 01.07.1923 esitasid seitse Sõmeru asunduse asunikku ning metsavaht põllutööministrile poole palvega, kus on muuhulgas kirjas: *Veski rentnik J. Masing paisutab aga nüüd jõe vee nii kõrgele, et meile määratud heinamaa täielikult vee all seisab ja seda heinaniitmiseks sugugi kasutada ei saa. Veskitammi külge on varemalt, mõisa aegus, mõödud kivide sisse raiutud, seks otstarbeks, et rentnik teaks, kui kõrgele vett võib tõusta lasta, nii et heinamaad selle all ei kannataks. Kod. Masingu tähele panu oleme mitu korda juhtinud selle mõõdu peale, tähendades, et tema vett liiga kõrgel peab, mis*

⁶¹ ERA.62.2.973.

⁶² ERA.62.2.973.

⁶³ ERA.62.2.973.

⁶⁴ ERA.62.2.979.

⁶⁵ ERA.62.2.979.

⁶⁶ ERA.62.2.973, L 508.

⁶⁷ TLA.579.1.8:47, L 2p-3; TLA.579.1.9:262, L 267p-8; TLA.579.1.10:163p-4; ERA.63.10.7963, L 179, 186.

⁶⁸ ERA.1831.4.386.

⁶⁹ ERA.63.10.7963, L 41.

*peale kod. Masing vastanud on, et tema võib vett nii kõrgele paisutada, kui tema ise heaks arvab.*⁷⁰ Palvekirja kirjutajad hindasid kahjustada saanud heinamaa suuruseks 12 tiinu (ca 13,11 ha). Lisaks hoidvat vee ülespaisutamine kõrgel ka asundustalude viljapõldude kuivenduskraavi veetaset, takistades sedasi põldudel liigvee äravoolu. Asunikud ja metsavaht palusid nüüd ministrilt, et too oma korraldusega kohustaks Juliust hoidma veski paisjärve mõisa ajal ära märgitud tasemel.⁷¹

29.11.1923 korraldati palvest lähtuvalt Sõmeru veski ülevaatus, kus täheldati muuhulgas: *Ülevaatusel puhul seisis paisutatud veepind ühesuguses kõrguses ülemise veemärgiga, võttes enda alla Sõmeru asunduse piirides ligikaudu 6 hektari heinamaad; see on praegult, kus erakordse veerohkuse tõttu kõik jõgede veed üle kallaste seisavad. Hariliku sademete hulga juures on ka selle paisu uputuse piirkond vastavalt veiksem. Seda tõendab ka asjaolu, et möödäläinud aastal samase paisutuse kõrguse juures heinasaak rahuldav olnud. Mis puutub põldudesse, siis sinna praegune vee paisutus ei ulata ja sealt vee äravoolu takistusi ei ole.*⁷² Ülevaatusel märgiti ka, et veskil pole tehniliselt võimalik paisu ülemisest märgist vett kõrgemale paisutada, samas tähendaks vee kestev madalamaks laskmine veski töös ajutisi seisakuid. Veel tähendati: *Igal juhtumisel on aga tarvilik paisutud veepinda alandada ajutiselt aasta kestvusel – nagu seda enne mõisa tükeldamist vastavalt üleval nimetatud märkidele on tehtud – aegade jooksul ja vältusel, mis see heina kasvamiseks ja koristamiseks tarvilik on. Selleläbi pole ka karta veski seisakut, sest et neil aegadel harilikult normaalveehulk on ja vesi ratas oma käigus takistatud ei saa.*⁷³

03.12.1923 on ülevaatus protokollis juurde märgitud, et Sõmeru veski paisjärve veetaseme reguleerimisel ei tule midagi erakorralist ette võtta. 07.12.1923 saatis põllutöoministeeriumi maakorralduse peavalitsus Juliusele teatise, et Juliusel tuleb paisjärve veetaset hoida mõisaomaniku aegadest ära märgitud kõrgusel ning et tema vastutab isiklikult kõikide veepinna üle kindla piiri tõstmisega tekkida võivate kahjude eest.⁷⁴

1925. aastal kuulusid Sõmeru veski krundile järgmised hooned:

- 1) elumaja – palkseinte, lauast lae ja põrandaga ning mädanenud pilpakatusega. Hoone mõõdud olid 26,8x7,3x2,2 m, vanus umbes 60 aastat. Seda elumaja kasutasid Sõmeru asunduse asunikud;
- 2) vesiveski – krohvimata raudkivimüüridega, laudadest laega, telliskivipõrandaga, mis oli kohati tsemendiga üle valatud. Teine korrus oli ehitatud puusõrestikust ja laudadega üle löödud, laudadest olid tehtud ka teise korruse lagi ning põrand. Veskil oli mäda pilpakatus. Hoone mõõtmed olid 17,8x8,8x5,6 m, vanus umbes 40 aastat;
- 3) jääkelder – raudkivimüüridega, paekivist võlvitud laega, *pealt mullaga kaetud, mille peale muru kasvanud.* Ehitise mõõtmed olid 10x7x2,6 m, vanus umbes 80 aastat;
- 4) küün – palkseintega, ilma laeta ja muldpõrandaga ning sindlikatusega. Hoone mõõtmed olid 15,8x7,8x3 m, vanus umbes 10 aastat.⁷⁵

Lisaks oli veski rentniku kasutada kõrvalasuva nr 225 talu maal asunud umbes 60 aastat vana möldri elumaja üks osa mõõtudega 18,3x10,6x2,9 m. Hoonel olid raudkivist väljastpoolt krohvimata müürid, seest krohvitud seinad ja laed, laudpõrandad ning mädanenud sindlikatus.⁷⁶

09.03.1925 esitas Julius põllutöoministeeriumile palve, kus ta taotles veskirendi alandamist. Muuhulgas tõi ta rendi alandamise palve põhjenduseks asjaolu, et ümbruskonnas on teisi veskeid ning et juurde on tekkinud ka mitmeid uusi.⁷⁷

⁷⁰ ERA.63.10.7963, L 30-p.

⁷¹ ERA.63.10.7963, L 30p.

⁷² ERA.63.10.7963, L 31.

⁷³ ERA.63.10.7963, L 31p-2.

⁷⁴ ERA.63.10.7963, L 32, 33.

⁷⁵ ERA.63.10.7963, L 54p-5p.

⁷⁶ ERA.63.10.7963, L 52p-3p.

⁷⁷ ERA.63.10.7963, L 41-p.

18.06.1925 koostati Sõmeru vesiveski rendimääramise akt. Viimase kolme aasta jooksul oli veski iga-aastane jahvatusvõime 4000 puuda (65 522 kg) teravilja. Rendimääramise aktis on märgitud muuhulgas: 7) *Rentniku kohustus boonete korda seadmise kohta oleks järgmine: a) esimese aasta jooksul vesiratta ruumi seinad, mis osalt katki ja maha vajunud on, ära parandada, vesi renn uus teha ja tammile kapitaalne remont teha; b) esimese kahe rendi aasta jooksul veski boonele uus sindle katus peale teha, uus sindle katus teha möldri elumajale, mis asub asuniku krundil no 225 ja mis veski rentnikule ühes veskiga 1920, s. o. enne mõisa planeerimist, välja renditud. 8) Rentniku kohustus sisseseade korda seadmise kohta oleks järgmine: a) esimese aasta jooksul veskisse uus vesiratas teha, b) teise rendi aasta jooksul veskisse uus kivi, uus kolu, uus tangu värk, peale elevaatori, mis vana jääks, kaks uut jahu kasti teha.*⁷⁸ Leiti, et konkurentsi tõttu kannatas veski tööpuuduse all, suurvee tõttu seisnud veski aasta jooksul 25 päeva, veepuuduse tõttu 45 päeva ning tööpuuduse tõttu 60 päeva. Veski töötas aastas 175 päeva umbes 10 tundi päevas. Üle veskipaisu minevat silda hooldas Ravila vallavalitsus, kuna see oli ühendustee valla elanike ja asunike jaoks. Veski toonase sisseseade kohta leiab täpsemat teavet selle hindamise lehelt: ERA.63.10.7963, kaader 33 ja 34.⁷⁹

14.08.1925 esitas Julius põllutöoministeeriumile järjekordse palve, kus ta teatas, et ei ole rahul 03.08.1925 temale saadetud vastusega veskirendi alandamise kohta, kus teatati, et rendihinda on alandatud 40% võrra alates 01.11.1924. Julius taotles rendi alandamist juba alates 01.11.1922. Põllutöoministeeriumis otsustati 28.08.1925 tema palve rahuldamata jätta.⁸⁰

Kuni 01.11.1924 oli Sõmeru vesiveski rendimäär 9960 rukkikilogrammi hinda, seejärel 01.11.1924-01.05.1925 kokku 6048 rukkikilogrammi hinda ja pärast seda 604,80 marka. 12.10.1925 täiendati veski rendilepingut: alates 01.05.1925 tuli Juliusel maksta veski eest poolaastarenti 604,80 krooni vastavalt 1. mail ja 1. novembril.⁸¹ 13.12.1928 muudeti taaskord Juliusel rendilepingut järgmise täiendusega: *Alates 1. nov 1924 kuni 30. apr 1925 maksab rentnik renti ettevõtte eest aastas 6048 r.klg. hinna.*⁸²

14.12.1925 jõudis põllutöoministeeriumi Juliuse järjekordne palvekiri, seekord otse ministrile, kus Julius taotles jätkuvalt veski rendimäära alandamist 40% juba alates 01.11.1922. Maakorralduse peavalitsus teatas 22.12.1925 ministrile, et kuna Julius ise on oma esialgses palvekirjas taotlenud võimalust alandada veskirenti alates 01.11.1924, siis ei ole põhjust rendimäära alandamist tagantjärei ajaliselt veelgi varasemaks määrata. 23.12.1925 kinnitas minister selle otsuse.⁸³

1925. aastal oli Veski nr 228 talul maad kokku 13,12 ha, millest põllu- ja aiamaad 4,04 ha, heinamaad 5,47 ha, karjamaad 2,05 ha ning ehitus-õuemaad 0,44 ha, teedealust maad 0,2 ha, vete ja kraavide all olevat maad 0,92 ha.⁸⁴

26.04.1926 esitas Sõmeru asunduses oleva nr 225 asunikukoha rentnik Hugo Arbortam Kose ringkonna valitsejale palve, et tema krundil leiduva veski möldri elumaja kasutuskõlblikus osas elav Sõmeru veski rentnik Julius Masing sealt lahkuks, tuues põhjuseks: *Weski rentniku Maasingu elamine minu elumajas ja krundil teeb ja on ka juba teinud suurt majanduslist kahju. Mina ei saa oma majapidamist praeguse aja nõuetel sisse seadida, nagu linnu karja ja sea kasvatuse alal, sest minu krundil olevad booned on teistel tarvitada ja mina olen sunnitud äärmiselt kitsas elu ruumis elama.*⁸⁵ Arbortam tõi välja, et veski elumajas on üks elukorter täiesti tühi ning teine jääb 01.05.1926 samuti tühjaks. Lisaks olla veskikrundi hoonetes

⁷⁸ ERA.63.10.7963, L 48-p.

⁷⁹ ERA.63.10.7963, L 48p-9.

⁸⁰ ERA.63.10.7963, L 60-p.

⁸¹ ERA.63.10.7963, L 19, 64.

⁸² ERA.63.10.7963, L 21.

⁸³ ERA.63.10.7963, L 65-p.

⁸⁴ ERA.62.20.15877.

⁸⁵ ERA.63.10.7963, L 73-4.

veel kaks elukorterit, mis peagi vabanevat. Arbortam ähvardas, et kui tema elutingimused ei parane, siis tuleb tal oma majapidamisest sootuks lahkuda.⁸⁶

10.05.1926 täpsustas Kose riigimaade ringkonna valitseja, et asunikukoha nr 225 omanik Hugo Arbortam ostis juba 1926. aasta märtsis oma krundil asunud elumaja (st Sõmeru vana härrastemaja) endale välja, kuid lisas seejuures, et ostuleping olevat veel kinnitamata. Samuti teatas valitseja, et vesiveski krundil olev elumaja nõuab suurt remonti ning seetõttu keeldub Julius Masing sinna kolimast. 30.07.1926 kordas Hugo Arbortam veelgi tungivamalt oma palvet, et Julius tema majast välja koliks.⁸⁷

Arbortami esitatud palve pärast korraldatud Sõmeru veski ülevaatusel esitas inspektor Jansen oma arvamuse: *Kõige lihtsamalt saaks küsimust otsustada, kui veski rentniku käes kasutada olev hoone liidetaks veski krundi külge, sest siis avaneks ühtlasi võimalus ka saeveski laduplatsi suurendamiseks, mille puuduse üle rentnik praegu kurdab.*⁸⁸ 13.10.1926 lisati ülevaatusel juurde aga järgneva teate, et *tuleb rentnikuga läbirääkimisse astuda tingimiste kohta, millistel tingimustel tema nõus on uut hoonet veski krundile ehitama.*⁸⁹

13.10.1926 kordas Hugo Arbortam põllutöoministrile oma palvet, et Julius Masing tema elumajast lahkukuks. Muuhulgas teatas Arbortam: *Maasing peab seda maja niisuguses seisukorras, mis tõsiselt lubamata on. Majal on praegu pööninu ja katuse aluse tubadel aknad eest ära, kust vihm sisse sadab, selle läbi on juba maja lagi sisse kukkumas, ja üht alumist tuba tarvitab tema puu kuuriks – veab sinna sisse igasuguseid märgi puid ja agu. Maja on raudkivi ehitus telliskivi woodriga, missugune sugugi niisugust ei kannata.*⁹⁰

07.11.1926 teatas Julius seepeale maakorralduse peavalitsuse tööstusettevõtete ja obrokiüksuste jaoskonnale, et lisaks uuele elumajale tuleks veskikrundile ehitada sellisel juhul ka karjatall, kuna praegune Juliuse kasutuses olev tall asub hoopis nr 226 asunduskrundil. Samuti tuleks uue karjatalli juurde teha põhukuur, parandada kelder, lasta teha veskile uus katus, uuesti üles ehitada veski kanal ja rattaruum, osaliselt uuendada tamm ning teha saeveski ruumile uued aampalgid ja sellega koos uus lagi ja põrand. Selle kõige kogumaksumuseks hindas Julius 700 000 marka. Julius lubas elumaja valmis saada 01.07.1927 ja teised ehitused kolme kuni viie aasta jooksul. Samuti soovis ta alandada veskirendi 1920. aastal oksjonil pakutud hinnale 18 000 marka ning pikendada 24 aasta peale oma rendilepingut alates 01.11.1926. Rendi alandamist seletas Julius jätkuvalt väitega, et konkurents on ümberringi läinud liialt tihedaks. Viimaks soovis Julius, et veski vana elumaja kiiresti maha müüduks, et ta saaks uue elumaja ehitamise alustamiseks 01.05.1927 endale vaba platsi.⁹¹

08.01.1927 korraldatud veski elumaja ülevaatusel leiti, et *see maja kasutamiseks kõlbmata on ja tuleb ära vedamiseks maha müüa uue hinna alusel. Elumaja on koha pealsete andmete järele üle 100 a. vana. Teine ots on päris maa sisse vajunud. Et osa hoonest juba paar aastat kasutamata seisab, siis ei ole ka tema eest hoolitsetud, mispärast katus tuulest täitsa viidud. Lagi mädand, seintest paistab valgus läbi, sest seinad on täitsa mädand ja välja vajunud.*⁹² Kokkuvõtvalt leiti, et veski vajab uut elumaja nii mõldri kui ka tööliste eluruumidega ja karjalauta põlluküüniga, kuid kelder arvati olevat igati korras – see vajas juurde vaid uut eeskoda.⁹³

31.01.1927 teatas põllutöoministeriumi maakorralduse peavalitsus, et veski renti ei muudeta ning lubada Juliusel ehitada üksnes uus elumaja ja laut. 12.02.1927 teatas Julius

⁸⁶ ERA.63.10.7963, L 73-4.

⁸⁷ ERA.63.10.7963, L 74p, 80.

⁸⁸ ERA.63.10.7963, L 84.

⁸⁹ ERA.63.10.7963, L 84.

⁹⁰ ERA.63.10.7963, L 97.

⁹¹ ERA.63.10.7963, L 86-7.

⁹² ERA.63.10.7963, L 99-p.

⁹³ ERA.63.10.7963, L 99-100.

seepeale, et tema ei ole selliste tingimustega nõus. 19.05.1927 kinnitas Julius veelkord, *et ta koba N 225 peal asuvast elumajast ilma kohtuta ei labku.*⁹⁴

31.10.1927 teatas riigimaade valitsus Kose riigimaade ringkonna valitsejale, et Juliust tuleb sundida vabastama Arbortami krundil asuvast hoonest osa ruume, kuna temaga olevat kokku lepitud veski enampakkumise ajal, et ta kasutab sellest hoonest vaid kolme eluruumi. 11.11.1927 teatas ringkonna valitseja, et Julius ei tee temaga enam koostööd, väites, et tema kasutada anti enampakkumisel kogu maja.⁹⁵

28.11.1927 korraldati Sõmeru vesiveski uus ülevaatus. Sellest selgus, et veski põllud on korralikult haritud ja peetud kindla külvikorra järgi, vesi- ja saeveski hooned on enam-vähem korras: hoonete oli pandud poolest ulatuses uus katus, teine pool aga laskvat läbi. *Iseäranis on katus katkine vesiratta kambri, mille tõttu lagi märg ning osalt mädand. Hoone seintes mõned vähemad praod olemas.*⁹⁶ Veskitamm oli 1925. aastal korda tehtud, betoonist oli valatud uus vesirenn, kuid vesivärvate alune põrand oli katki ja osa laudu puudu. Osaliselt oli parandatud veski sisseseadet, kuid vesiratas oli katkine. See ei takistanud siiski veskil töötamast. Saeveski aga ei olnud töötanud juba 15 aastat. Hetkel olid saeveskis puudu sindlilauad, palgitõmbamise seib ning kaks palgi ettetõmbamise rulli. Puuduoleva sisseseade oli rentnik andnud teistele tarvitada, kuigi selle kohta puudus rentnikul rendilepingu järgi luba. Veski allesolev sisseseade oli kohati halvas seisus ja laiali pillutatud. Saeveski oli riigimaade peavalitsuse 01.06.1922 kinnitatud plaanide järgi ümber ehitatud riidevärvimise töökojaks. Veski küün oli korras, karjalaudast kasutas Julius 1/3 osa, poolele laudale oli peale tehtud uus katus, üks otsasein oli lõhki ja vajus, pool katust oli lapitud ja jooksis kohati läbi. Elumaja katus oli lapitud ja lasi kohati läbi, endisel saalil oli põrand ära mädanenud ja seinad ja lagi rikutud – sellises seisukorras olla see hoone rentnikule ka üle antud. Umbes 20 aasta eest oli elumajas lahvatanud tulekahju tõttu kannatada saanud üks ärklituba, mädanenud olid ka mõned köögi põrandalauad.⁹⁷

23.12.1927 esitati riigimaade valitsuse direktorile ülevaatusel põhjal teade, et Julius oli rikkunud rendilepingut, kuna ta oli osa saeveski sisseseadet ilma rendileandja loata edasi rentinud. Samuti olid elumaja katus, veski rattakambri katus ja lagi korrastamata ning kõdunemas, kuigi rendilepinguga oli Julius kohustunud need ära parandama. Soovitati rendileping Juliusega lõpetada, kuid nenditi, et protsess võib minna pikale ja tähendada ettevõtte hävinemist. Asja lahendamiseks soovitati Julius riigimaade valitsusse välja kutsuda.⁹⁸

23.01.1928 teatas Julius, et ta nüüd nõustub ehitama Sõmeru veski juurde uue elumaja. 18.02.1928 tehti veski rendilepingusse järjekordne lisandus, mille kohaselt tuli Juliusel ehitada veskisse hiljemalt 01.11.1928 uus puust elumaja mõõtmetega 4 x 4 x 1,3 sülda (ca 8,5x8,5x2,8 m). Julius kohustus senimaani kasutatud asunik Arbortami elumaja vabastama hiljemalt 01.07.1928. Lisandus sätestas ühtlasi, et elumaja valmimise järel pidi rentnik alates 01.11.1927 tasuma maja eest riigile aastarenti 180 krooni, mille ta pidi ära maksma poole kaupa iga aasta 1. mail ja 1. novembril. Viimaks sätestati uue rendilepingu lisandusega Juliusele veel ka veski väljaostmise eesõigus.⁹⁹

08.02.1928 esitasid Sõmeru asunduses elanud üheksa asunikku, nende hulgas Hugo Arbortam, ning Triigi valla Paunküla külas elanud kolm asunikku riigimaade valitsusele palve Sõmeru vesiveski kohta, kus nad teatasid muuhulgas: *Meie ülemal palujate heinamaad asuvad jõe ääres ning kannatame iga aasta wee pärast, mis ülemal tähendatu veski sünnitab. Tuleb ette*

⁹⁴ ERA.63.10.7963, L 103, 108, 111.

⁹⁵ ERA.63.10.7963, L 119-p.

⁹⁶ ERA.63.10.7963, L 130-1.

⁹⁷ ERA.63.10.7963, L 131-2.

⁹⁸ ERA.63.10.7963, L 134.

⁹⁹ ERA.63.10.7963, L 20, 138.

neid aastaid, kus meie ülemaal tähendatud kohapidajad endi heinasaagi täiesti kautame.¹⁰⁰ Seeläbi omakorda kannatavat nende loomapidamine, mis oli nende sõnutsi toona põllumajanduses peamine sissetulek. Asunikud taotlesid riigimaade valitsuselt veski sulgemist: *Tähendatud veski Sõmeru asunduses ei oleks ümberkaudse elanikele mitte häda tarvilik. Meie ümbruses asuvad mittu riigi veski veskid, näituseks „Sae“, „Ravila“ ja „Kose“.* Missugused veskid asuvad meie talupidajatest 2-4 kilomeetri kaugusel. Kuuldavasti müüakse veskid nende rentnikele päris omanduseks ja kui see läbi viiakse, siis saame järgesti wee pärast kannatama – mis raskesti meie majapidamist saab rikkuma.¹⁰¹

28.05.1928 müüdi maha veski vana kasutuskõlbmatu eluhoone enampakkumisel alghinnaga 43,05 krooni. Osales kolm pakkujat, nende hulgas Hugo Arbortam. Oksjoni võitis Julius Masing, kes pakkus hoone eest 110 krooni. 01.07.1928 pidi Julius määratud tähtajal välja kolima Arbortami elumajast, kuid ta palus 05.07.1928 põllutööministeeriumilt, et uue elumaja ehitamisel tekkinud viivituste tõttu pikendadaks temale antud luba elada Arbortami elumajas kuni 01.10.1928. Seda talle ka võimaldati.¹⁰²

08.05.1929 põles ära vesiveski hoone ja sisseseade. Tules hävisid kõik hoone puuosad, kiviosad rikuti tulest vähemal määral. Samuti kukkusid tulekahjus ümber hoone korstnad. Osa sisseseadet õnnestus tules välja kanda, ent vesiratas oli tule läbi 40% rikutud. Kahju hinnati hoone osas 1414,90 kroonile, sisseseade osas aga 627,50 kroonile. Kedagi põlengu alustamises ei süüdistatud. 05.06.1929 esitas riigimaade valitsusele avalduse Mart Sooberg, kus ta teatas, et on nõus ära ostma põlenud saevabriku metallijäänused (*metall jättisid*). Riigimaade valitsus vastas, et on nõus metalli vanarauaks ära müüma 17,50 krooni eest.¹⁰³

14.07.1929 otsustas riigimaade amet (varasem riigimaade valitsus) veski kindlustussummast maksta 250 krooni Juliusele hävinud ümberehituse eest, ülejäänud kindlustussumma 1792,40 krooni aga määrati riigile. Riigimaade amet leidis, et ettevõtte tasub taastamist ega pidanud põhjendatuks ka Sõmeru asunduse ja Paunküla küla asunike esitatud palvet veski sulgeda. 17.06.1929 esitas Julius Kose riigimaade ringkonna valitseja kohusetäitjale avalduse, et ta on nõus omal kulul vesiveski uuesti üles ehitama, kui riik varem talle maha müüb.¹⁰⁴

14.08.1929 esitas Julius põllutööministeeriumi vastu protesti, nõudes endale suuremate kindlustussummade väljamaksmist. 02.01.1930 esitas Julius põllutööministrile uue palvekirja, kus nõudis, et temale makstaks välja põlenud Sõmeru veski eest 750 krooni. 25.02.1930 otsustas ministri abi, et palve jäetakse rahuldamata, kuna otsus Juliusele vähem kindlustusraha välja maksta põhines rendilepingu paragrahvile 5, mille järgi kindlustussummast suurusega 1000 krooni kuulus 9/12 põllutööministeeriumile.¹⁰⁵

1929. aastal valmis veskile uus kuue ruumiga, puidust seinte ja tsementkivikatusega 80 m² elumaja (möödud 11x8,53x3,35 m). Samal aastal valmis talule ka uus kiviseinte ja laastukatusega 150 m² laut. Kümme aastat hiljem teatati, et elumaja on väljaspoolt värvitud.¹⁰⁶

25.01.1930 teatas Julius Kose riigimaade ringkonna valitsejale muuhulgas: *8. mail 1929. a. ära põlenud Sõmeru veski, sisseseadest järgi jäänud raua, ja malmi osad, ja peale selle tulest väljatootud 2 kast ja 3 sõela, seisavad tänini müümata, ja minul nende asjade allesolemise vastutus kanda on, siis teatan mina: et mina ei sa kauem enam seda vastutust kanda, sest kõik need asjad on lahtise taeva all.*¹⁰⁷ Julius tegi pakkumise osta raud- ja malmosad ära 21 krooni eest, puuosad (2 kasti ja 3 sõela) aga 2,50 krooni eest. 30.01.1930 teatas ringkonna valitseja, et

¹⁰⁰ ERA.63.10.7963, L 175-p.

¹⁰¹ ERA.63.10.7963, L 175-p.

¹⁰² ERA.63.10.7963, L 155-6p, 163.

¹⁰³ ERA.63.10.7963, L 169-70, 179, 182, 184-6p, 188.

¹⁰⁴ ERA.63.10.7963, L 184-6p, 188, 194-p, 196, 227.

¹⁰⁵ ERA.63.10.7963, L 201, 204-6.

¹⁰⁶ ERA.1831.1.3712; ERA.63.10.7963, L 262p.

¹⁰⁷ ERA.63.10.7963, L 214-p.

raud- ja malmosad on antud müügiks Mart Soobergile, kuid lubas Juliusele maha müüa puuosad. Seepeale sõlmiti 14.05.1930 lõpuks Soobergiga raud- ja malmosade ostuleping.¹⁰⁸

05.03.1930 sai ametliku kinnituse riigimaade ameti III jaoskonna osakonna õiendus, mille järgi otsustas põllutöominister alates veskihoone põlemise päevast rendilepingu Juliusega lõpetada, rentida koht Juliusele selle asemel ajutiselt ning anda talle eesõigus veski välja osta.¹⁰⁹

13.05.1930 toimetati Sõmeru vesiveski ülevaatus, kus leiti, et ärapõlenud kivivaremed on väljastpoolt enam-vähem korras, kuid seestpoolt tulest kannatada saanud. Veski pais oli enam-vähem korras, juurdepääs veskile kohalikke teid mööda pigem nigel. Veski majanduspiirkonnas oli toona 22 talu, ümbruskonnas läheduses veel kaks uute turbiinidega veskit. Kokkuvõtvalt arvati, et Sõmeru veski ülesehitamine nõuaks 10 000 krooni ega tasuks ennast ära. Ka muu tööstuse, näiteks villatööstuse rajamist ei peetud otstarbekaks. 17.05.1930 teatas riigimaade ameti juhataja eelkirjeldatud veski uue kirjelduslehe alusel: *Sõmeru vesiveski koht tööstusettevõtete nimekirjast kustutada, kuna tööstusel puudub raioon, tööstus booned ja sisseseaded ning uue tööstuse ülesehitamine ei tasu ennast ära.*¹¹⁰ 22.05.1930 otsustas põllutöominister määrata Sõmeru veski tööstusettevõttena likvideerimisele.¹¹¹

10.09.1930 sõlmis Julius põllutöoministeriumiga uue rendilepingu Veski nr 228 talu üle ajavahemikuks 08.05.1929-30.04.1931, mille järgi tuli tal maksta talu eest aastarenti 27,50 krooni. Krundil oli maad 13,12 ha, sellest põllumaad 4,04 ha, heinamaad 5,47 ha, karjamaad 2,05 ha, kõlbmata maad 1,56 ha. Maa üleandmisel leiti: *Kohta on korralikult peetud. Maad on hästi haritud ja rammutatud. Põldudel kindel külvikord.*¹¹² Riigile kuulunud hooned leiti olevat korras, välja arvatud jääkelder, mille järele vajadust ei ole.¹¹³

27.10.1930 esitas Julius põllutöoministeriumile palve, kus teatas muuhulgas, et *koha peal puudub karjatall ja loomad praegult teise asuniku ruumites on, kes aga nõuab kindlalt loomade väljaviimist, aga minul kubugi loomade paigutamise ruumi ei ole. Sellepärast palun Põllutöoministeriumi, 8mal mail 1929. a ära põlenud Sõmeru veski müürisi, küres korras ära hinnata, ja minule ära müüa, et mina saaks nende müüride wabele ajutist ulualust loomadele ehitada.*¹¹⁴

31.12.1930 sõlmis Julius põllutöoministeriumiga rendilepingu Veski nr 228 talu üle ajavahemikuks 01.05.1931-30.04.1937 aastarendiga 27,50 krooni. Riigile kuuluvatest hoonetest asusid talus toona jääkelder ja küün.¹¹⁵

08.07.1931 ostis Julius põllutöoministeriumilt 2,50 krooni eest veski põlengust päästetud kaks kasti ja kolm sõela. Samal kuupäeval hinnati ära krundil asuvad riigile kuulunud hooned. Jääkeldri kohta leiti: *osa kiva pudenenu ja välja vajumas, võlvid pragunemas.* Küüni kohta: *Osa seinä palke vanad tarvitatud palgid.* Veski kohta: *varemed 2 a. ligunenud. Varemetesse tahab koha rentnik lauta ja talli ehitada.*¹¹⁶

1931. aastal oli Veski krundil rentnik Juliuse enda hoonetest puust elumaja ja 1931. aastal valminud kivist laut mõõtmetega 19,55x6,55 m, karjaköök, ait ja kolm kuuri. Riigilt renditud hooned olid kelder, küün ja veski varemed.¹¹⁷

25.01.1932 otsis Julius Masing põllutöoministeriumilt Veski nr A-228 talu suurusega 13,12 ha kokku 390 krooni eest. Ta kohustus ostusumma ära maksma 55 ja poole aasta

¹⁰⁸ ERA.63.10.7963, L 214-p, 232.

¹⁰⁹ ERA.63.10.7963, L 216.

¹¹⁰ ERA.63.10.7963, L 233-4p.

¹¹¹ ERA.63.10.7963, L 234p.

¹¹² ERA.63.10.7963, L 258-9, 262.

¹¹³ ERA.63.10.7963, L 262-p.

¹¹⁴ ERA.63.10.7963, L 297.

¹¹⁵ ERA.63.10.7963, L 275-6, 278.

¹¹⁶ ERA.63.10.7963, L 288, 299-0p.

¹¹⁷ ERA.63.10.7963, L 311-2.

jooksul, makstes igal aastal koos intressidega 18,52 krooni. Lisaks võlgnes Julius 01.05.1932 seisuga põllutööministeeriumile erinevaid riigilaene kokku 1007,61 krooni eest, millest ta maksis ära 7,61 krooni lepingus ette nähtud esimesel makсутähtpäeval. Ülejäänud 1000 krooni pidi Julius ära maksma 32 aasta jooksul, makstes igal aastal koos intressidega 43,50 krooni. 01.05.1932 võlgnes Julius riigile 799 krooni renti koos viivistega. Selle summa pidi ta Eesti maapangale maksma kuue aasta jooksul koos intressidega igal aastal 159,80 krooni. Ostulepingu paragrahv 19 sätestas: *Ostjal on keelatud Põllutööministeeriumi loata kasutada veejõudu ja selleks otstarbeks jões vett paisutada, mis läbib ta maakohta piire.*¹¹⁸

11.05.1933 ostis Julius Masingult Veski nr A-228 talu **Jaan Urgas** (27.12.1868-10.02.1954) koos kõikide sealsete ehituste, õiguste ja kohustustega kokku 3200 krooni eest, mille ostja maksis ära sularahas juba lepingu allkirjutamisel. Selle ostuga said kõik Veski talu peale võetud võlad kustutatud.¹¹⁹

Jaan Jaani poeg Urgas sündis Uue-Harmi mõisapiirkonnas arvatavalt Noku talu peremehe pojaga. Ta elas nähtavasti kogu oma elu Kose kihelkonnas. Jaanil oli Äksi vallakooli haridus, leeritati 19.04.1887 arvatavalt Kose koguduses. Hiljemalt 1930. aastast oli Jaan Kose alevikus ehituskruundi nr 324 omanik. Sellel krundil ta toona ka elas. 1939. aastal teatas Jaan, et ta oli iseseisvalt talu pidanud juba 10 aastat. Jaan jäi elu lõpuni vallaliseks.¹²⁰

29.04.1936 ostis Jaan Urgas endale veel Tagametsa nr A-222 talu suurusega 26,21 ha kokku 1800 krooni eest. Sellest summast tasus ta kohe 300 krooni sularahas, võttis 900 krooni eest oma nimele talul olnud võla ja kohustus 12.05.1936 ära maksma sularahas veel 600 krooni. Talukoht anti Jaanile üle 29.04.1936. Tallinnas elav ning vabrikus töötav Eduard Roobom oli ostnud Tagametsa talu 1933. aastal laenuga 2000 krooni eest, kud müüs selle nüüd Urgasele ära, kuna *hooneid ei jõua ehitada*. Talul olid tarvilik elus ja eluta inventar: 1 hobune, 5 lehma, heinaniidumasin, looreha, vankrid, reed ja muu selline.¹²¹ Tagametsa talu kohta võib leida lisateavet veel selle boniteerimise toimikust (ERA.62.20.15865), Jaan Urgase laenutoimikust (ERA.3653.2.9465) ja talu 1933. aasta kaardilt (ERA.T-3.13.2867).

1939. aastal oli Veski nr A-228 talu omanik Jaan Urgas. Talul oli maad 13,12 ha, millest põllu-aiamaad 5 ha, looduslikku heinamaad 5,47 ha, looduslikku karjamaad 1,49 ha ja muud maad 1,56 ha. Põldudel kasvatati tali- ja suvirukist, tali- ja suvinisu, otra, heina, kartulit, lina ja köögivilja, põllurammu saamiseks kasutati ka kunstväetist. Köögiviljaaias kasvasid kapsad, kurgid, sibulad, porgandid. Talus kasvatati ka toona Eestis veel vähem levinud tomatit, mida oli kokku viis taime. Rohtaias kasvasid õunapuud, karusmarjapõõsad ja punasesõstrapõõsad. Talus oli kolm mesilasperet. Põlluharimismasinatelt oli talul *aparaadita* niidumasin ning hobuseriha. Talul oli kaheksa hoonet, elumaja oli ehitatud majapidamishoonetest omaette. Talus elas ajutiselt 2 kuud omanik Jaan Urgas ning 35-aastane taluteenija Lisette Kuuskjalg. Veski talu oli Jaanile ainus sissetulekuallikas.¹²²

1940. aastal kuulus Jaanile koos Tagametsa maatükiga (Veski-Tagametsa nr A-222 ja A-228 talu) ühtekokku 39,33 ha maad. 1940.-1941. aastal nõukogude maareformi käigus eraldati tema Tagametsa maast 8,33 ha juurdelõikeks Otto Narule ning 3 ha Mari Lustile. Lisaks rekvireerisid enamlased Jaanilt ühe lehma ja kaks lammast. 27.01.1942 (Saksa okupatsiooni ajal) taotles Jaan Ravila vallavalitsuselt maade tagasiandmist. 23.02.1942

¹¹⁸ EAA.2840.1.916, lk 932-4.

¹¹⁹ EAA.2840.1.926, lk 1097-8; EAA.2840.1.1506, lk 430; ELK.85.0.3:244, L 244-4.

¹²⁰ ERA.1831.1.3712; EAA.1215.1.111:384, L 373-3; EAA.1215.1.119:111, L 226-6; EAA.1215.1.120:255, L 246-a; EAA.1215.1.134:188, L 185p-6; ERA.3653.2.9464; ERA.3653.2.9465.

¹²¹ ERA.3653.2.9465; EAA.2840.1.22030, L 12-p, 16.

¹²² ERA.1831.1.3712.

otsustas Ravila vallavanem Jaanile tagasi anda 2,33 ha, kuid 18.03.1942 väljastatud teatise järgi tagastati Jaanile siiski kogu nõukogude maareformiga ära võetud maa.¹²³

1950. aastate lõpul pani geograaf Endel Varep oma kohaloolise kartoteegi jaoks Sõmeru veski kohta kirja kohalike elanike (Virula talust ning Sõmeru talust Hugo Tamme) antud andmed: *Seal oli mõisa ajal oli jabu- ja lauaveski. Eesti ajal jabvatas ka + villatööstus (kangatööstus, värvimine). Eesti aja lõpul veski jäi seisma – ujutas beinamaad üle, siis jäi taluks. Veskihoone põles, müürid alles. Elatakse uutes hoonetes. Veski talu maal kelder – olevad olnud viinakööök. Hüütakse nü.*¹²⁴ Sama kartoteegi andmeil hüüti Veski talu omaniku järgi ka Urgase taluks.¹²⁵

KOHANIMED¹²⁶

Harju-Jaani kihelkond – Harju maakonnas
Jüri kihelkond – Harju maakonnas
Kehra mõis – Harju-Jaani kihelkonnas
Kolga-Jaani kihelkond – Viljandi maakonnas
Kolu mõis – Türi kihelkonnas
Kose alevik – Kose kihelkonnas
Kose kihelkond – Harju maakonnas
Kose kogudus – luteri kogudus Kose kihelkonnas
Nirgu (Nirgo) veski – Palvere mõisapiirkonnas (osadel andmetel Leistu külas)
Nissi kihelkond – Harju maakonnas
Noku (Nokko, Noku) talu – Uue-Harmi mõisapiirkonnas
Palvere mõis – Kose kihelkonnas
Rapla kihelkond – Harju maakonnas
Ravila mõis – Kose kihelkonnas
Sipelga (Sippelga, Sipelga) talu – Palvere mõisapiirkonnas
Sõmeru kõrvalmõis – ka karjamõis, Ravila ja Palvere mõisapiirkonnas
Sõmeru küla – Ravila ja Palvere mõisapiirkonnas
Tallinna Kaarli kogudus – luteri kogudus Tallinnas
Türi kihelkond – Järva maakonnas
Uue-Harmi mõis – Kose kihelkonnas
Vaida mõis – Jüri kihelkonnas
Vana-Harmi mõis – Kose kihelkonnas
Vardi mõis – Nissi kihelkonnas
Veski (Veski, Weski) talu – Sõmeru asunduses
Voose küla – Ravila ja Palvere mõisapiirkonnas

KASUTATUD ALLIKAD¹²⁷

Rahvusarhiiv

EAA.1.2.C-II-50. Ravila mõisa kaart. 1694.

EAA.3.1.458. Harjumaa adramaarevisjon. 1726.

EAA.3.1.466. Harjumaa adramaarevisjon. 1732.

¹²³ ERA.1647.4.6621.

¹²⁴ Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteek (kos : varep2 : sõmeru : 17).

¹²⁵ Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteek (kos : eki1).

¹²⁶ Talu nimi on esitatud normaliseeritud kujul, st kirjakeelestatud, tuletades tõenäolise tänapäevase nimekuju, võimalusel on kontrollitud praegu esinevat nimekuju. Kõik talu nime allikates esinenud kujud on toodud sulgudes. Esitatud ei ole vaderite nimedes leiduvate talude nimesid. Administratiivne jaotus on esitatud kohanime esinemise aegsena ning ei taotle ajaloolise ülevaate andmist, vaid kohanime identifitseerimist.

¹²⁷ Esitatud on kasutatud allikad asukohtade kaupa. Arhiiviallikate puhul on kirjas arhiiviviide, pealkiri ning piirdaatumid. Kui allika piirdaatumid on *kursiivis*, siis ei leitud sellest säilikust teavet uuritavate isikute kohta.

- EAA.3.1.473. Harjumaa adramaarevisjon. 1739.
- EAA.3.1.479. Harjumaa adramaarevisjon. 1744. – Palvere mõisa all ei leidu teavet Sõmeru veski kohta.
- EAA.3.1.487. Harjumaa adramaarevisjon. 1750. – Palvere mõisa all ei leidu teavet Sõmeru veski kohta.
- EAA.3.1.496. Harjumaa adramaarevisjon. 1765.
- EAA.3.1.503. Harjumaa adramaarevisjon. 1774.
- EAA.30.1.8739. Rentniku Johann Georg Treue kaebuse toimik Sõmeru mõisa rentniku von Vietinghoffi vastu õigusetu rendilepingu lõpetamise asjus. 1797.
- EAA.30.10.3566. Kohtutoimik Sõmeru kõrvalmõisa veski põlemise kohta. 1866.
- EAA.854.4.12. Eestimaa kaart. 1788.
- EAA.861.1.4766. Kohtutoimik Sõmeru mõisa pesuköögi ja sauna põlemise kohta. 1886-1889.
- EAA.1210.1.156. Harju-Jaani koguduse personaalraamat. 1853-1866.
- EAA.1210.1.161. Harju-Jaani koguduse personaalraamat. 1867-1894.
- EAA.1211.2.2. Juuru koguduse meetrikaraamat. 1754-1781.
- EAA.1213.2.6. Jüri koguduse meetrikaraamat. 1774-1800.
- EAA.1215.2.8. Kose koguduse meetrikaraamat. 1779-1802.
- EAA.1215.2.10. Kose koguduse meetrikaraamat. 1808-1833.
- EAA.1215.1.96. Kose koguduse meetrikaraamat. 1884-1891.
- EAA.1215.1.97. Kose koguduse meetrikaraamat. 1834-1870.
- EAA.1215.1.98. Kose koguduse meetrikaraamat. 1834-1857.
- EAA.1215.1.103. Kose koguduse meetrikaraamat. 1864-1884.
- EAA.1215.1.107. Kose koguduse personaalraamat. 1834-1853.
- EAA.1215.1.111. Kose koguduse personaalraamat. 1848-1869.
- EAA.1215.1.115. Kose koguduse personaalraamat. 1878-1907.
- EAA.1215.1.118. Kose koguduse personaalraamat. 1872-1894.
- EAA.1215.1.119. Kose koguduse personaalraamat. 1872-1894.
- EAA.1215.1.120. Kose koguduse personaalraamat. 1891-1907.
- EAA.1215.1.133. Kose koguduse personaalraamat. 1910-1929.
- EAA.1215.1.134. Kose koguduse personaalraamat. 1910-1929.
- EAA.1215.2.2. Kose koguduse meetrikaraamat. 1808-1824.
- EAA.1215.2.10. Kose koguduse meetrikaraamat. 1808-1833.
- EAA.1218.2.2. Nissi koguduse meetrikaraamat. 1771-1818.
- EAA.1864.2.IV-1. Kose jt kihelkondade hingeloendid. 1782. – Palvere mõisa all ei leidu teavet Sõmeru veski kohta.
- EAA.1864.2.V-24. Kose ja Juuru kihelkonna hingeloendid. 1795.
- EAA.1864.2.VI-34. Kose ja Jüri kihelkonna hingeloendid. 1811.
- EAA.1864.2.VII-21. Tallinna linna hingeloend. 1816.
- EAA.1864.2.VIII-10. Tallinna linna hingeloend. 1834.
- EAA.2840.1.916. Tallinna kinnistusameti maade kinnistusraamat. 1932.
- EAA.2840.1.926. Tallinna kinnistusameti maade kinnistusraamat. 1933.
- EAA.2840.1.1506. Tallinna kinnistusameti maakohtade kinnistusregister. -1932-1933-.
- EAA.2840.1.22030. Tagametsa nr 222 maakoha kinnistutoimik. 1933-1937.
- ERA.58.4.365. Põllutöoministeriumi üld-, statistika, varade ja arveosakonnad. Harjumaa Sõmeru mõisa likvideerimise toimik. 1920-1922.
- ERA.62.2.973. Põllutöoministeriumi katastri ja maakorralduse osakond. Ravila mõisa rendi- ja tagavaramaade korraldamise toimik. 1928-1934.
- ERA.62.2.979. Põllutöoministeriumi katastri ja maakorralduse osakond. Sõmeru mõisa planeerimise toimik. 1921-1922. Pagineerimata.

- ERA.62.20.15877. Põllutöoministeriumi katastri ja maakorralduse osakond. Veski nr 228 talu maade boniteerimise toimik. 1924-1933.
- ERA.62.4.61. Põllutöoministeriumi katastri ja maakorralduse osakond. Sõmeru karjamõisa likvideerimise- ja renditoimik. 1920-1922.
- ERA.63.10.7963. Riigimaade ja metsade valitsus. Veski nr 228 riigi renditalu toimik. 1920-1933.
- ERA.1647.4.6621. Harju maa-amet. Nõukogude maareformi tühistamise toimik Jaan Urgase maade kohta. 1942. Pagineerimata.
- ERA.1831.1.3712. Riigi statistika keskbüroo. Ravila valla talundilehed. 1939. Pagineerimata.
- ERA.1831.4.386. Riigi statistika keskbüroo. Ravila valla elamute nimekiri. 1922. Pagineerimata.
- ERA.3653.2.9464. Eesti maapank. Ravila vallast Jaan Urgase laenutoimik. 1930-1943. Pagineerimata.
- ERA.3653.2.9465. Eesti maapank. Ravila vallast Jaan Urgase laenutoimik. 1933-1943. Pagineerimata.

Tallinna Linnaarhiiv

- TLA.579.1.8. Ravila valla elanike nimekiri. 1921-1925.
- TLA.579.1.9. Ravila valla elanike nimekiri. 1926-1927.
- TLA.579.1.10. Ravila valla elanike nimekiri. 1928-1931.

EELK Kose koguduse kantselei arhiiv

- ELK.85.0.3. Kose koguduse personaalraamat. 1929-.
- ELK.85.0.4. Kose koguduse meetrikaraamat. 1812-1833.

EELK Rapla koguduse kantselei arhiiv

- ELK.47.0.7. Rapla koguduse meetrikaraamat. 1927-1943.

Trükiväljaanded, andmebaasid jm allikad

- Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteek. <http://heli.eki.ee/kohanimed/>.
- Eesti kohanimeraamat. <http://www.eki.ee/dict/knr/>.
- Hanni, Hille; Pärnapuu, Mare; Velner, Harald-Adam. Vesiveskid – kultuuri- ja tehnikapärand Eestis. Tallinn, 2007.
- Johansen, Paul. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval, 1933.
- Jung, Jaan. Muinasajateadus eestlaste maalt, III. Tallinn, 1910.
- Juske, Anto. Eesti vesiveskid. Tallinn, 2006.
- Kaja, nr 32, 06.02.1935.
- Karma, Otto. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn, 1963.
- Kinnistute register. <http://www.ra.ee/apps/kinnistud/>.
- Mellin, Ludvig August. Atlas von Liefland, oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthümern Lief- und Ehstland, und der Provinz Oesel. 1791-1798.

Uurimuse koostasid Ken Ird ja Fred Puss.

Lugupidamisega

Fred Puss
Juhataja